

I. ROZPRAWY I ANALIZY

DOI: 10.17951/et.2025.37.343

Renata Przybylska

Uniwersytet Jagielloński, Instytut Języka Polskiego PAN, Kraków, Polska

ORCID: 0000-0001-7787-6383

e-mail: renata.przybylska@uj.edu.pl

Kukietka ‘rodzaj pieczywa’ w gwarach i w dawnej tradycji ludowej

Kukietka (A Kind of Bread) in Polish Dialects and Old Folk Tradition

Abstract: The article is devoted to the image of *kukietka* ‘a kind of bread’ in Polish dialects and folk culture based on data from the File of the Dictionary of Polish dialects and selected dialect dictionaries. Phonetic and morphological variants of the word are discussed, as well as word-formation derivatives, proposed definitions of *kukietka*, established phraseological connections, and phrases and proverbs related to this word. It identifies the facets of the linguistic view of “*kukietka*”, which helps build a cognitive definition of the word in question.

Keywords: Polish folk culture; cognitive definition; phrase; proverb; culinary vocabulary

Współcześnie słowo *kukietka* w polszczyźnie ogólnej według WSJP PAN ma cztery znaczenia: 1. ‘figurka wyobrażająca jakąś postać ludzką lub zwierzęcą, osadzona na kijku, używana przez aktorów ukrytych za sceną lub dzieci do odgrywania różnego rodzaju przedstawień i widowisk’; 2. ‘osoba manipulowana przez inne osoby’; 3. ‘prymitywna lalka wykonana własnoręcznie z kawałków szmatek lub słomy’; 4. ‘słodka bułka drożdżowa o podłużnym lub okrągłym kształcie’. Ostatnie ze znaczeń opatrzone jest kwalifikatorem *krakowskie*, wskazującym na regionalny zasięg wyrazu, ponadto w artykule hasłowym w polu ‘pochodzenie’ wskazano, że podstawą dla tego wyrazu było słowo staropolskie *kukła* lub *kukla* ‘rodzaj podłużnej bułki’.

W gwarach polskich słowo miało znacznie więcej znaczeń. Na podstawie materiału zawartego w Kartotece słownika gwar polskich (KSGP¹) można wyłonić następujące znaczenia interesującego nas wyrazu: 1. ‘rodzaj podłużnej bułki’; 2. ‘ciasto do zakwaszania, zakwas’ (Kadzidło, p. ostrołęcki); 3. ‘kolba kukurydzy’: *marne w tym roku kukurydza ma kukielki* (Książnice Wielkie, p. proszowicki); 4. ‘klamra u pasa w kształcie wydłużonej elipsy’: *Pas zapinał się z przodu na 4–5 klamer, które bywały proste, kwadratowe lub w kształcie wydłużonych elips, tzw. kukielki*; (Podhale); 5. ‘część wzoru parzenicy góralskiej’: *krzesiwko, które nosi też nazwę „kwadratu” lub „kukiołki”* (Bukowina Tatrzańska); 6. ‘wzór na oscypku’: *Wypukło na oscypku odbijające się ostrosłupy czy kółka lub owale nazywają górale cenekami lub rzadziej sęckami albo kukielkami, na parzenicy – okienkami* (Podhale); 7. ‘warkocz przędzy lnianej’: [o obróbce lnu:] *robi się z przędzy warkocze, które w końcu dostają się na warsztat tkacki, warkocz ten nazywają kukielką* (brak lokalizacji); 8. ‘ilość włókna wytrzepanego z paździerzy, brana za jednym razem do czesania’ (Słonecznik, gmina Morąg); 9. ‘sposób ułożenia długich włosów’: *dziewczęta, jak i młode mężatki, rozdzieliwszy włosy na dwie zasadnicze części, kręciły z nich dwie tzw. kukielki, czyli loki* (Piotrkowskie).

Niniejszy artykuł poświęcę funkcjonowaniu tego słowa w kulturze ludowej w pierwszym ze znaczeń, czyli jako ‘rodzaju pieczywa’. W tym znaczeniu *kukielka* jest zdrobnieniem od podstawy *kukła* lub *kukla*, utworzonym sufiksem *-ka*. W gwarach pojawia się w różnych wariantach fonetycznych i morfologicznych. KSGP zawiera 230 fiszek pod hasłem *kukielka* z jej wariantami fonetyczno-morfologicznymi oraz 85 fiszek pod hasłem *kukla*, również z jej wariantami fonetyczno-morfologicznymi. Odnotowane w KSGP warianty fonetyczne to: *kukielka*, *kukelka*, *kukiołka*, *kukiałka*, *kukielka*, wyjątkowo *kupiołka*, *kucielka*, *kuchetka*. Najbardziej rozpowszechniona forma *kukielka* ma postać rzeczownika rodzaju żeńskiego, ale odnotowano też rzadszą formę w rodzaju nijakim: *kukiołko*. Pojawiły się też zdrobnienia drugiego stopnia: *kukieteczka*, *kukieleczka*, *kukietuszka*, *kukieluszka*, wszystkie mające odniesienie do pewnego rodzaju pieczywa. Z kolei słowo będące podstawą, czyli *kukla* przyjmuje wariantywne postacie fonetyczne następujące: *kukła*, *kukieta*, *kukioła*, formę zgrubienia *kukielica* i zdrobnienia *kukieliczka*. Wystąpił też ekspresywizm z sufiksem *-yna*: *kukietczyzna*. Wariantem morfologicznym natomiast jest forma w rodzaju męskim *kukiel* i od niej odpowiednie zdrobnienia *kukielek*, *kuklik*, *kuklaczek*, *kukietek*.

¹ Dane z Kartoteki słownika gwar polskich PAN przytaczam z zachowaniem oryginalnej pisowni. Jeśli podaję lokalizację hasła lub cytatu albo definicji z danej fiszki, staram się rozwiązać stosowane skróty odnoszące się do nazw miejscowości i powiatów lub regionów geograficznych.

W niniejszym opracowaniu dążę do skonstruowania definicji kognitywnej kukielki według metody zaproponowanej przez Jerzego Bartmińskiego, twórcę *Słownika ludowych stereotypów językowych* (Bartmiński 1980) i później *Słownika stereotypów i symboli ludowych* (Bartmiński 1996). W Zeszycie próbnym *Słownika ludowych stereotypów językowych* operuje on terminem *zestaw kategorii semantycznych* (Bartmiński 1980: 18), który następnie, w pierwszym zeszycie pierwszego tomu *Słownika stereotypów i symboli ludowych* został zastąpiony przez termin *fasety*, mające modelować „sposób widzenia przedmiotu przez nosiciela kultury ludowej” (Bartmiński 1996: 16).

Analiza proponowanych w KSGP definicji *kukielki* nazywającej rodzaj pieczywa oraz udokumentowanych na fiszkach kartoteki cytatów ilustrujących sposób użycia słowa prowadzi do wyłonienia następujących faset, czyli kategorii porządkujących różne aspekty poznania i mentalnego ustrukturyzowania wiedzy na temat odnośnego desygnatu:

1. Kategoria nadrzędna: Na genus proximum czyli najbliższy rodzaj tego, czym jest dany rodzaj wypieku, czyli definiowany desygnat, wskazują w objaśnieniach słowa: *bułka*, *bułeczka*, *chleb*, *chlebek*, *chlebić*, *chlebicha*, *bochenek*, rzadko: *placek*, *placuszek*, *strucla*, *strucelka*, *ciasto*, *ciastko*. W istocie nie ma dobrego hiperonimu, który można by użyć w definicji. Pretendujący do tej roli rzeczownik *pieczywo* to collectiwum, o czym świadczy współczesna definicja z WSJP PAN: ‘ogół produktów spożywczych takich jak bułka, chleb, rogalik, wypieczonych z mąki z dodatkiem drożdży’ i jako taki nie nadaje się do tej roli. Także rzeczownik *wypiek* nie byłby dobrym wyborem, ponieważ jest słowem właściwie specjalistycznym, utworzonym na użytek zawodowego piekarskiego dyskursu, nie mającym swych korzeni w gwarze.

2. Przeciwności: w niektórych kontekstach kukielka jest zestawiana z chlebem, tworząc opozycyjną parę na poziomie pragmatycznym: pieczywo białe, czyli *kukielka* i pieczywo ciemne, czyli *chleb*, np. *na stole leży pieczywo czarne i białe (strucla, kukielka)* (Piwniczna, Sądeczyzna); *dalej miała czarownica dom pokryty z samych kukielki i chlebow* (Mszana Górna, li-manowskie). Z wielu kontekstów wynika, że kukielka to coś lepszego od chleba, rodzaj smakołyku, czasem definiuje się ją wręcz jako *święteczną bułkę*. W innych użyciach *kukielka* jest przeciwstawiana *kołaczowi*, lub jakiemuś lepszemu *plackowi*, tworząc opozycję: pieczywo zwykłe i pieczywo święteczne, por. np. *pieczywo zwykłe placki – (kukielki) i kołacze* (Krzczonów, p. lubelski); *a kto ni mo placek, nu to takie kokiółki piekli*. (Jażyniec, p. wolsztyński).

3. Podobieństwa: Kukielka jest nieraz definiowana przez różne nazwy bliskoznaczne. Pojawiają się takie, jak: *gniotka* (SGP), *strucla*, *sztrucla*, *wy-skrobek* (ŚL); *gelnicek*, *ducka*, *poskrobek* (Odolanów, p. Ostrów Wielkopolski),

podpłomyk (Janków, p. ostrow.), w ziemi krakowskiej ponadto *grzelce*, *rozchódki* (Kolb 1871: 134). Jako synonimiczne bywają traktowane hiperonimy wymienione w punkcie 1. Kukielka jest ponadto mylona z innymi rodzajami pieczywa takimi, jak: *chałka*, *chała* lub *plecionka*, i dlatego nazywana nieadekwatnie tymi słowami lub błędnie opisywana jako *bułka żydowska pieczona na szabas* (Brzeście, Czernic, Wola Życka, Strych, Gończyce, p. garwoliński).

4. Kształt: podkreśla się, że wypiek ma kształt podłużny, opisany słowami: *długa*, *podługowata bułka*, *podłużny bochenek*, *chleb opólnie podłużny*, ale też bardzo często wskazuje się na kształt okrągły: *okrągła bułka*, *okrągły chlebek*, *owalny bochenek chleba*.

5. Wielkość: wskazuje się najczęściej na to, że wypiek jest małych rozmiarów: *mała bułka*, *bułeczka*, *malutki chlebek*, *drobne chlebiki*; *tako mały kukielka*, *że ledwa na jednego*. Ale fiszka z Niepołomic (Małopolska) świadczy o tym, że były też wielkie kukielki, takie nawet na 170 cm. O tym, że kukielka mogła być duża, mówią też cytaty typu *ukrajać kukiotek*, czy: *przetak taki kuklów nakroili* (Zuzółka, pow. węgr.).

6. Charakterystyczna forma: w niektórych objaśnieniach opisuje się kukielkę jako plecionkę: *plecione to było, ino małe; bułka pleciona*.

7. Funkcja jednostki miary: W SGP pierwszym znaczeniem słowa *kukla* jest 'kawalek'. Istnieją konteksty świadczące o tym, że *kukielka* oznacza czasem porcję ciasta chlebowego lub innego odpowiednio ukształtowanego, podobnie jak słowo *bochenek* czego? – *chleba*, czy też spotykane w gwarach w tej funkcji użycie słowa *bułka* czego? *chleba*. Odpowiada wtedy na pytanie o ilość: *ile chleba*,² np. *bułka*, *kukielka*, *bochenek*, *bochen chleba*. O *kukielce chleba* mówi na przykład taki tekst ze Śląska z KSGP:

*W mokrym roku rodzą górki,
Nie ma chleba jeno skórki,
W suchym roku rodzą dołki,
Chleba jeno są kukielki,*

z którego wynika, że marne zbiory zbóż wywołane suszą powodują, że udaje się upiec tylko *kukielki chleba*, czyli bardzo małe porcje. W takich użyciach *kukielka* należy do klasy tzw. rzeczowników ilościowych, co potwierdza jedna z fiszek z KSGP, na której w jednym szeregu obok siebie jako wyrazy bliskoznaczne są wyliczane następujące słowa: *kukielka*, *bochynek*, *sznyta/głun*, *dołek*, *krumka* (Gablin, p. średz.). Rzeczownikiem ilościowym jest w niektórych użyciach także *kukla*, np. *kupśył dwie kukle chleba* (Rogów, p. rypiński)².

² Rzeczowniki ilościowe w języku polskim opisała Maria Schabowska (1967), ich funkcjom w komunikacji wielopokoleniowej poświęciła swój artykuł Joanna Kuć (2011).

8. To, z czego została zrobiona, przede wszystkim z jakiej mąki: *mała okrągła bułeczka z razowego ciasta; podłużny bochenek z białego chleba; bułeczka z pszennej mąki, bułka ze słodkiego ciasta*. W grę wchodzi zarówno mąka razowa, jak i biała, pszenna, a także słodkie ciasto. Nie ma zatem zgodności co do tego aspektu.

9. To, że jest robiona z resztek ciasta pozostałego po uformowaniu chleba, por. *bułka z resztek ciasta, z resztek ciasta chlebowego; okrągła bułeczka z resztek wyskrobanego z niecki /z dzieży / z korytka / z kopanki ciasta*. Na ten aspekt wskazuje m.in. fiszka z Odolanowa, p. Ostrów Wielkopolski, na której podano symptomatyczne synonimy interesującego nas słowa, a mianowicie: *wyskropek, poskropek*, na innej fiszce pojawia się jako wyraz bliskoznaczny wariant *poskrobka*. Także zapis *Z resztek ciasta pieką małe bułki „kukielki” i pieką między bochenkami* (Kurpie) potwierdza ten aspekt definiowania kukielki.

10. Sposób wypieku: *pieczone na blasze, pieczony na kuchni, pieczone w czasie palenia w piecu, kukielka piecze się na trzonie, nie na blasze; kukielki pieką między bochenkami*. Tu też informatorzy nie są zgodni, choć przeważa opinia, że kukielki piekło się w piecu chlebowym.

11. Gdzie były kupowane, jeśli nie pieczono ich w domu: *u Żyda w karczmie, na jarmarku*; np. *Posłali go tata do cybucha [Żyda] po kukielki, a doł mu styrtły cynty* (Żywiec); *jak będziesz w Krośnie, to kup mi kukielkę* (Bóbrka, krośnienskie); *kupiołem wam po kukielce na jarmaku w Korczynie* (p. Dąbrowa Tarnowska). O tym, że sprzedawano kukielki na jarmarkach świadczy zapis z fiszki: *dawno już śli Golkowianie na jarmak z kukielkami w zimie* (Wrząsowice krakowskie).

12. Przeznaczenie: podkreśla się, że często kukielki piekła matka dla dzieci albo przywoził je z jarmarku dla dzieci jako tzw. gościniec ktoś z domowników: *Najwjanci takie kukielki robji sia dla dzieciuf* (Piętmorgi, p. świecki); *Jak matka piekła chleb, to piekła kukielki w każdego jednego. Nos było dziewięciu, wiync piekła dziewięć kukielków*. (Granowo, p. n-tom.). O przywożeniu kukielki z miasta mówi tekst: *Dość się naobiecowali człowiekowi, jak jechali do miasta, żeby został w chatupie: – kupię ci obarzanek albo kukielkę* (Blizne brzoz.).

13. Sposób i okoliczności jedzenia kukielki: wymienia się kukielkę jedzoną z miodem, ale także ze „spyrką” lub bardziej ascetycznie z olejem, np.:

*Przyjdziem z kościoła, będzie gościna,
Chleb z maselkiem, miód z kukielką i legumina* (Bartmiński, Maksymiuk-Pacek, Michalec 2011: 353).

Wspomina się o krojeniu jej na części (na kromeczki), por. też: *na śniodni zjot cała funtowa kukielecka* (Rogów); *kukielecka ze słodkim mlekiem*

warzonem (Czarny Dunajec, Nowy Targ). Kukielka jako delikatny pokarm była jedzeniem stosownym dla małych dzieci, por. *karmią niemowlęta [...] kukielecką na mleku albo rozeckiem* (Czarny Dunajec, Nowy Targ). Niekiedy kukielka jest wymieniana jako coś, co jest dodatkiem do picia wódki, np. *osiem groszy na gorzałkę, a dziewiąty na kukielkę* (Czarnożyty wiel.).

14. Wartościowanie: kukielka jest lepsza niż zwykły chleb, świadczy o tym m.in. wspomniana wcześniej w punkcie 2. opozycja, a także komentarz dialektolożki Anny Tyrpy dotyczący wartościowania chleba: „Chleb jest cenniejszy od barszczu i żuru. W hierarchii pokarmów przewyższają go mięso i delikatniejsze wypieki (bułka, ciasto, kołacz, kukielka, pieróg i placek).” (Tyrpa 2022: 447).

Kukielka jest rekwizytem uczestniczącym w kilku typowych scenariuszach zdarzeń, powtarzających się w życiu wiejskiej wspólnoty. Część z nich już została zarysowana w powyższej charakterystyce faset.

I tak pierwszy scenariusz to pieczenie kukielki. Obejmuje następujący łańcuch czynności: przygotowanie ciasta, zazwyczaj chlebowego, aby rośło w niecce lub w dzieży; po uformowaniu bochenków chleba wyskrobanie z dzieży resztek ciasta i zrobienie z niego odpowiednio uformowanych kukielek, włożenie ich do pieca między bochenki i upieczenie. Szczególnym wariantem jest uwzględnienie w tym scenariuszu szczegółowo scharakteryzowanych aktorów zdarzenia: matki, która pieczę kukielkę dla syna, i syna, który ją otrzymuje, zjada ze smakiem, cieszy się z tego dowodu matczynej troski. O tym świadczy ludowa pieśń:

*Kazali mi bydło zajmować za brzozum, za brzozum,
Upiekli mi matulina kukieleckie nieduzum,
Dobra beta kukielecka, bo z miodym bo z miodym
Zacym krowy zapyndziłam, to zjodym.* (Twarda, p. opoczyński)

Jedną ze scen rozwijających ten typowy scenariusz jest sytuacja, gdy wszyscy niecierpliwie czekają, aż kukielka się upiecze i konkurują między sobą o to, komu się dostanie, por. rymowanka ze Śląska w trzech wariantach. Dwa pierwsze z KSGP: *Boju, boju, bojka, na piecu kukiołka, Chto prandy wstanie, Tyn jom dostanie!* (Chrzastkowice opolskie); *I skońcwa še bajka, na piecu kukiewka* (Pogorzelec, Koźle). Trzeci – z *Leksykonu dziedzictwa kulinarnego Śląska* (LŚ): *Boju, boju, bojka, na piecu kukiołka, Wto rano stanie To jóm dostanie* (Paniówki, p. gliwicki) (LŚ: 336).

Zapis *kukielka do sproby* (Zdory piskie) sugeruje, że zanim przystąpiono do pieczenia bochnów chleba, próbnie pieczono małą kukielkę, aby się przekonać, czy ciasto chlebowe już jest gotowe do wypieku i czy piec jest już odpowiednio nagrany.

Inny scenariusz, bez pieczenia, to sytuacja, kiedy ktoś wraca do domu, najczęściej z jarmarku lub z miasteczka i przywozi w darze kukielkę, zwykle daje ją dzieciom, np. *dziadzik ci niesie kukiołkę* (Przedmość, wieluńskie). Kukielkę kupuje się albo na jarmarku albo w karczmie u Żyda: *Ej, wiecie co, Żydzie, dajcie jaką kukieleckę, bo się jeś kce* (Harkabuz, Nowy Targ). Tu z kolei uszczegółowiony scenariusz wskazuje na ojca, który przynosi kukielkę córce: *Dzinkuje ci dobry ojce, Ześ mi nosił po kukielce* (Huta Drewniana, powiat radomskożyciński).

Ogólnie kupienie komuś kukielki jest poświadczane w wielu kontekstach, był to więc częsty podarunek dla osoby darzonej życzliwością, np. *kukieleckę mi kupił; Kukle, kacki, kurcątka/Dla małego dzieciątka* (Radłów. pow. brzeski).

Kukla, kukielka była zatem czymś, co nadawało się na podarunek. W ujętych w korpusie polszczyzny barokowej (KorBa) anonimowych ludowych dramatach związanych z Bożym Narodzeniem kukielki są darem dla nowo narodzonego Jezuska:

Kuba: Słuchajcież jeno, bracia, którzyż pojdziemy,

Kiej drogi do Betlejem wszyscy nie wiemy?

Kiepdaj: O drogę to jest fraszka, ale co mu damy,

Kiedy pono w kobielach malusieńko mamy?

Maciek: Mam ja masta garnusek i syrek wałaski.

Kiepdaj: A ja zaś mam kukiołkę, i to dwie kielbaski.

Kukielka okazuje się też pieczywem obrzędowym, niezbędnym przy niektórych ważnych wydarzeniach w życiu, związanych zwykle z rytuałami przejścia. Poświadczane jest jej występowanie przy obrzędach chrztu oraz wesela.

W związku z chrzcinami kukielka pojawia się jako podawane wówczas domownikom i gościom jedzenie, lepsze od tego codziennego. Ponadto to kukielki właśnie między innymi były podarunkiem dla rodziców dziecka od rodziców chrzestnych lub sąsiadów i zaproszonych gości, o czym pisze Kolberg w swoim dziele we fragmencie dotyczącym ziemi krakowskiej:

Kiedy się chłopu urodzi dziecko, wówczas w niektórych wsiach ojciec tego dziecięcia wystawić musi najmniej do 10 garncy wódki, którą on tylko i kumotrowie piją. Dopiero po upływie tygodnia sprasza on wszystkich sąsiadów i sąsiadki, a każda z nich coś z sobą na ucztę przynosi, np. kurę, kukielkę, masło, jaja itd. (Kolberg VI, 1873: 4)

Matka-polożnica je wówczas kurę, jajecznice, kukielkę [...], Nazajutrz każdy z zaproszonych gości przynosi znowu do domu polożnicy ćwiartkę wódki i kukielkę, co również spożywają razem przy wspólnej ochocie. (Kolberg VI 1873: 5).

W KSGP również odnajdujemy zapisy potwierdzające istnienie tego zwyczaju: *Do kumotrów należy część przyjęcia, a mianowicie sprawiają oni wino, kielbasę i kukielkę (na chrzciny).* (Przebieczany w Krakowskim); *Kumoska jednak nie przychodzi do chrztu z próżnymi rękoma, lecz zakupiwszy kilka butelek wina, „kukiołek”, czasem „babke” lub „cukrownik”* (Czarny Dunajec, Podhale).

Pod Krakowem w Prądniku Czerwonym był zwyczaj pieczenia na chrzciny specjalnej chrzestnej kukielki. Jak pisze Kolberg, była to strucla na cztery stopy długa, „Im ta jest większa i lepiej się wydarzy, tem ochrzczone dziecko będzie lepiej rosło i tem pomyślniej wieść mu się będzie na świecie” (Kolberg VI 1873: 4).

Inne źródła, już współczesne, opisują kukielkę obrzędową związaną z chrztem, występującą na Sądecczyźnie:

Na Ziemi Sądeckiej było to wielkie ciasto drożdżowe, słodkie z dodatkiem rodzynek i przypraw korzennych, plecione z kilku grubych warkoczy, ozdobione z wierzchu wężykami i guzkami z ciasta, posypane cukrem. Miewała ok. metr długości i wagę 6-8 kg. Pieczono je jako dar matki chrzestnej dla dziecka na tzw. wiazowiny i pierwszą rocznicę urodzin. Na kolejne urodziny dziecko otrzymywało kukielki małe. Przy pierwszych urodzinach kładziono kukielkę obok dziecka, aby rosło zdrowe i silne. Następnie rodzice, chrzestni i krewni ciasto dzielili i spożywali³.

Elementem, który musiał pojawić się na chrzcinach była kukielka, nazywana także nowym latkiem lub radośnikiem. Była to duża bułka – jej wielkość dochodziła nawet do metra, a waga osiągała kilka kilogramów. Kukielkę wykonywała matka chrzestna ze słodkiego drożdżowego ciasta, niekiedy z dodatkiem rodzynek i przypraw korzennych. Bułkę tę zdobiono guzkami i wężykami z ciasta. Kukielkę należało zjeść do ostatniego okrucza – zwyczaj ten miał zapewnić dziecku pomyślność i zdrowie przez całe życie⁴.

Do wesela nawiązuje tekst z zasobów KSGP: *A puo cepinach to jedna sła ze syrem, druga z kukielko, z jarmaku kupiono, takie wielgie kukiołki były, kupowało się, żyło się na kromeczki i syr, i dopiro dawalo do reki.* (Niepołomice, bocheński). Tu też kukielka okazuje się typowym jedzeniem weselnym, świątecznym.

Brakuje materiałów, aby stwierdzić, jaką rolę odgrywały kukielki w zwyczajach andrzejkowych. Mamy tylko takie wzmianki w KSGP: *W wigilię Andrzeja dziewczyny gotują kukielki z maki* (Spiczyn i Zawierzyce. lubart); *kładą też „kukielki” leją wosk* (siedleckie?). Jednak w zbiorze polskich pieśni

³ <https://sadcizanin.info/rozmaitosci/tradycyjne-potravy-sadeczyzny-kukielka-podegrodzka> (dostęp 27.02.2024)

⁴ <https://pisanezasalem.pl/pieczywo-obrzedowe/>

ludowych z Lubelskiego odnajdujemy informację o kukielkach w kontekście wróżb z ciasta zjadanego przez psa w dniu św. Andrzeja.

Jedną z najbardziej rozpowszechnionych wróżb na Lubelszczyźnie było wypiekanie placków zwanych andrzejkami, bułeczkami, gałkami, pierogami lub kukielkami, znakowanie ich imionami panien i dawanie do zjedzenia psu; panna, której placek pies zjadł w pierwszej kolejności, miała pierwsza wyjść za mąż. Jeśli pies tylko nadgryzł placek, znaczyło, że kawaler tę pannę porzuci (Bartmiński, Kusto 2011: 93)⁵.

W jeszcze innym opracowaniu autorstwa J. Bartmińskiego, O. Kielak i S. Niebrzegowskiej-Bartmińskiej trafimy na charakterystyczny opis tego zwyczaju w Lubelskiem: *Te kukielki piekli kiedyś, to indyka, to psa sprowadzali, to gęsiora... , której panny zjad te kukielke pies, no to już wyjdzie za mąż w tym roku* (Bartmiński, Kielak, Niebrzegowska-Bartmińska 2015: 332).

Kukielka związana jest też ze zwyczajami noworocznymi. Pod hasłem *kukietczarz* (!) w KSGP znajdujemy ciekawy zapis: *Wczas rano w Nowy Rok chodzą dzieci w wieku szkolnym „po scodrokach”. Nazywają je „kukietcorzami”, „scodrocorzami” lub „nowoletnikami” [składają życzenia i każdy dostaje kukielkę – bułeczkę]. (bez lok.). W innym miejscu: To gospodynie pieką, ku wielkiej radości dzieci „scodroki” zwane też „kukielkami” (Królówka, boch.). Był zatem zwyczaj, by na Nowy Rok rozdawać kukielki dzieciom. W LŚ z kolei jest informacja o obdarowywaniu dzieci kukielkami na gwiazdkę: *Na gwiazdkę dostali my w szkole po kukli* (Śl Ciesz) (ŚL: 336).*

Kukielka pojawia się także w pieśni dożynkowej jako coś pożądanego:

*Mości gospodarzu, domowy safarzu
Nie bądź tak ospały, każ nam dać gorzały
– jakosi tam było – i wina beczkę,
i cosi jeszcze i kukieteczke – jo już nie wiym dali.* (Blizne, brzoz.)

Jakiś związek, niestety niezbyt jasny, ma kukielka w wariantcie brzmieniowym *kukielica* z dziecięcą zabawą, podczas której dzieci krzyczą:

*Kicu, kicu, baranicu,
Za trzy grosze kukielice
Kic, kic, baranic,
Za trzy grosze kukielic.* (Kolb II 515)

W innej zabawie wygrywający zostaje mianowany „kuklem”: *kto ucieknie kilka razy tak, że go nie zobaczą, zostaje „najślawniejszym” kuklem* (Kurpie).

Kukielka w świetle materiałów KSGP okazuje się istotnym, powtarzającym się rekwizytem w ludowych pieśniach z motywem kobiety, zwłaszcza młodej, która nie umie piec chleba, nawet nie potrafi upiec kukielki. Pieśni te mają wiele wariantów:

⁵ Za wskazanie tego źródła dziękuję pani dr Barbarze Żebrowskiej-Mazur.

*Nasa młodo panna młodo
Jednom kukietecke chleba upiekła
Jesce jom po piecu rozwlekła,
Potym samo wziono uciekło.* (Retki, pow. łowicki)

*Lona zaś nie tłumie chleba piyc,
Jednom kukietke łupiykła,
a jeszcze ji s pieca łuciykła.* (Śmiłowice zaolz.)

*Podłuz jizba, poprzek piec,
Mniałą baba chleba piec,
Jedna kukietka łupiekła
I do piekła łuciekła.* (Gietrzwałd)

*Nie umiały chleba piec,
Jedną kuklę upiekłą
Do kochanka uciekła.* (Nibork, pow. mrągowski)

*Tylko jedne kukietecke upiekła
I z tem jesce do komory uciekła.* (Rzeszowskie)

*Chciało dzywce chłopa miec
Nie umiało chleba piec,
Jedna kukla łupiekła
A z nio świnią łuciekła.* (Czarna Dąbrowa, pow. bytowski)

Kukielka występuje jako ważny rekwizyt w trzech spisanych przez Kolberga „powieściach”, w dziale Gadki: w jednej pod tytułem *Chrzest chleba* (Kolberg VIII 1875: 107), w drugiej *O gadających mrówczych jajach* (Kolberg VIII 1875: 226), i w bajce *O lisicy i wilczku* (Kolberg VIII 1875: 237).

Jakiś związek dostrzegano pomiędzy kształtem kukielki a kształtem ... nosa, o czym świadczą dwa cytaty, jeden ze SGP Karłowicza:

*Nosecek ma (warszawianka) węgierski,
jak kukietka za ceski,
(Morawianka) ma nosek małuski,
jak kukietka za reński.⁶* (SGP II: 517–518),

a drugi z KSGP:

*A głowę ma kosmatą,
Jedną nogą zamiata,
A nosek ma wiedeński,
Jak kukietka za reński.* (Krąkowska. Łańc.)

⁶ *Ceski* [= czeski] i *reński* to nazwy pieniądza będącego swego czasu w obiegu.

W ILGKP Józefa Kąsia odnotowany został frazem *pozycano kukielka* objaśniony jako 'wyrażenie będące formą groźby nieudzielenia pomocy, gdy ktoś wcześniej takiej pomocy nam odmówił'. Inny frazeologizm z tego źródła *Pon Jezusek kukielki wiezie* ma opisywać w zwrotach do dzieci sytuację, kiedy jest burza i słychać grzmoty.

O tym, jak ważne miejsce w ludowym obrazie świata zajmowała kukielka, świadczą liczne przysłowia. Samuel Adalberg (1889-1894) przytacza ich pięć: *Dobra kukielka z masłem – Jadłeś ją? – Nie. Ale mi powiadano; Dobra kukla przy bochnie chleba / Dobrze kukielce przy bochenku chleba* – to znaczy, że i najmniejszy może się przydać; *Jak kukielka za grosz*, czyli stała cena jak bułka za grosz; *Kukielkami drzwi nie zapierają* – to znaczy, że nie są zbyt bogaci, bo nie stać ich na marnowanie jedzenia; *Tak dobra kukielka, jako i biały chleb*. W zbiorze przysłów Franciszka Koraba Brzozowskiego (1896) odnajdujemy ponadto następujące przysłowie: *Pomoże bochenkowi (jak mówią) kukielka*, to znaczy 'i najmniejszy czasem pomóc ci może'. Julian Krzyżanowski w NKP przytacza kolejne tradycyjne powiedzenia: *Dobry chleb, gdy kukielki (kołacza) nie masz* – trzeba się zadowolić tym, co jest, gdy nie ma czegoś lepszego; *Chleb stracisz, a kukielki nie znajdziesz* – nie warto szukać czegoś lepszego, bo można stracić nawet to, co uważamy za gorsze, a jest do życia niezbędne; *Ja do niego z kukielkami, a on do mnie z kułakami* – o kimś niewdzięcznym, nie odpowiadającym życzliwością na życzliwość; *Wzajemna to kukielka, wzajemne usługi* – dajesz lub robisz coś komuś, więc możesz oczekiwać, że on wzajemnie też ci odpowie w ten sam sposób; *Coś ty chłopce, Grześ? – Grześ. – Na, jeno mi kukielkę nieś*.

Z innych źródeł pochodzą trzy następne paremie: *Jesteś poseł, ale po kukielki* – to znaczy, że jesteś osobą nieważną, bo posyłaną po coś tak nieznaczącego jak kukielki, nie jesteś poważany jak prawdziwy poseł; *Dla przyjaciela najlepiej kukielkę kupić, bo jeśli mu się nie podoba, tedy ją sam zjesz; Będziesz jeść, jak ci przyniesie kukielkę pies*. W KSGP odnotowano podobnie brzmiące przysłowie: *Leż, leż, a przyniesie ci kukielteczkę pies*. (Czarny Dunajec, Podhale).

Bernard Sychta w swoim *Słowniku gwar kaszubskich na tle kultury ludowej* przytoczył w haśle *kukla* jeszcze inne następujące paremie: (podają w tłumaczeniu na język ogólny): *Cóż by to było za pieczenie chleba bez kukli; Daj komu kuklę, a on wyciąga rękę po bochenek; Ta jeszcze nie umie kukli piec, a chce się żenić*. Ostatnie z przysłów nawiązuje do wcześniej omówionego ludowego motywu młodej kobiety, która stara się upiec kukielkę, ale jej się to nie udaje. Ma to świadczyć symbolicznie o jej niedojrzałości, o tym, że nie jest jeszcze gotowa do podjęcia obowiązków dojrzałej kobiety, żony.

W ILGKP w cytacie dołączonym do hasła odnajdujemy kolejne przyśłowię z kukielką: *Jakom komu kukieleckie dos, tako ci się zwróci*, które ma podobny wydźwięk jak powiedzenie o wzajemnej kukielce.

Dla dopełnienia obrazu kukielki w kulturze ludowej warto uwzględnić jeszcze pochodny od słowa *kukla* przymiotnik *kuklaty*. Kąś w ILGKP przypisuje mu znaczenie ‘nie mający kątów prostych’ i podaje bliskoznacznik *koziaty*. To dowód, że w postrzeganiu kukli i kukielki bardzo istotny był jej kształt: podłużny, wrzecionowaty, zwężający się przy końcach, zakrzywiony.

Słowo *kukielka*, jak wynika z powyższych analiz, nie ma jasno wyodrębnionego, jednego określonego desygnatu. Jego znaczenie jest w dużym stopniu nieostre i rozmyte, dość swobodnie nazwa jest przenoszona z jednego rodzaju wypieku na inny. Dlatego Halina Pelcowa w swoim *Słowniku gwar Lubelszczyzny* wieloznaczność tego słowa zinterpretowała w ten sposób, że przypisała mu aż dziewięć osobnych znaczeń: 1. ‘niesłodka bułeczka z pszennej mąki; 2. ‘mała bułeczka pieczona na święta i na wesele’; 3. ‘obwarzanek na sodzie, smażony na oleju’; 4. ‘bułeczka obrzędowa pieczona na andrzejki’; 5. ‘słodka bułka z odpustu lub kupowana w mieście’; 6. ‘placek z kaszy jaglanej’ 7. ‘mały chlebek upieczony z resztek wykrobanego ciasta’; 8. ‘narośl na chlebie’ 9. ‘ser suszony o kształcie podłużnym’ (SGL: 290–292).

Kukielka współcześnie jest słowem wychodzącym z użycia, również w języku mieszkańców wsi. Wypierają ją inne nazwy produktów zbliżonych wyglądem i być może smakiem do pierwotnej kukielki, mianowicie takie, jak: *bułka*, *chałka*, *strucla*, *plecionka*. Pojawiają się jednak próby rewitalizacji zarówno nazwy, jak i tego wypieku, związane z modą na produkty regionalne i z tworzeniem ich listy przez Ministerstwo Rolnictwa i Rozwoju Wsi. Opis tych procesów jest jednak tematem na osobne opracowanie⁷.

Obecnie słowo *kukielka* wraca do nas w kontekście gwary głównie dzięki popularności pastoralki bożonarodzeniowej, w której mały Jezusek spożywa właśnie nie co innego, tylko słodkie *kukielki/kukiołki*:

*Oj, maluśki, maluśki, maluśki
jako rękawicka
albo-li też jakoby, jakoby
kawatecek smyka.
Cy nie lepiej Tobie by, Tobie by
siedzieć było w niebie,
wsak Twój Tatuś kochany, kochany
nie wyganiał Ciebie.*

⁷ Zagadnienia związane z pochodzeniem i etymologią słowa *kukielka*, jego dziejami w historii języka polskiego oraz z jego współczesnym funkcjonowaniem poświęcam osobny artykuł, zaplanowany do publikacji w tomie dedykowanym prof. Józefowi Kąsiowi w związku z jego jubileuszem.

*Tam wciornaska wygoda, wygoda,
a tu bieda wszędzie,
ta Ci teraz dokuca, dokuca,
ta i potem będzie. [...]
Tam kukiotki jadaleś, jadaleś
z carnuską i miodem,
tu się tylko zasilać, zasilać
muis samym głodem.*

Podsumowanie

Kukielka w świetle pozyskanych materiałów gwarowych to szczególnie rodzaj wypieku, z ciasta chlebowego lub z ciasta pszennego, czyli z białej mąki. Często zrobiona z resztek ciasta wyskrobanego z dzieży, pieczona między bochenkami w piecu chlebowym. Jest nieduża, ma charakterystyczny wrzecionowaty kształt, czyli w środku jest szersza, a zwęża się ku końcom. najczęściej piecze się ją dla dzieci. Można ją też było kupić na jarmarku albo dawniej w karczmie. Jest czymś lepszym od chleba. Jeśli ktoś kupuje lub je kukielki, to znaczy, że dobrze mu się wiedzie. Nadaje się na podarunek dla kogoś, kogo lubimy. Je się ją samą albo z miodem, rzadziej z masłem, olejem lub spyrką, zwykle jako rodzaj przekąski. Można dawać ją nawet małym dzieciom. W niektórych regionach piecze się kukielkę chrzestną, wtedy może być nawet bardzo duża, słodka, zdobiona po wierzchu lub pleciona. Na Nowy Rok albo na gwiazdkę daje się kukielkę dzieciom i służbie. Można nią obdarować także rodziców, gdy urodzi się im dziecko. Kukielką częstuje się gości na chrzcinach i na weselach, jest jedzeniem odświętnym. Kukielka występuje jako rekwizyt w czasie andrzejkowych wróżb. Warto dać komuś kukielkę w dowód życzliwości, bo wtedy można liczyć na wzajemną życzliwość. Nieokazanie pomocy, symbolizowane przez „pożyczaną kukielkę”, skutkuje tym, że w przyszłości dana osoba także nam nie udzieli wsparcia. Umiejętność pieczenia kukielki świadczy o tym, że kobieta jest gotowa do roli żony. Na to, żeby jeść kukielki, trzeba najpierw zapracować.

Charakterystyczny kształt kukielki sprawia, że jej nazwa jest przenoszona na inne wypieki i produkty o takim samym lub podobnym, czyli podłużnym kształcie.

Nie należy mylić kukielki ani z chałką, ani z bułką plecioną czy struclą.

Literatura

- Bartmiński Jerzy (red.), 1980, *Słownik ludowych stereotypów językowych. Zeszyt próbny*, Wrocław: Wydawnictwa Uniwersytetu Wrocławskiego.
- Bartmiński Jerzy, 1988, *Definicja kognitywna jako narzędzie opisu konotacji*, [w:] *Konotacja*, praca zbiorowa pod red. Jerzego Bartmińskiego, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 169–183.
- Kuć Joanna, 2011, *Rzeczowniki ilościowe w komunikacji wielopokoleniowej*, [w:] *Polszczyzna trzech pokoleń. Podobieństwa i różnice*, red. Krystyna Wojtczak, Małgorzata Jasińska, Siedlce: Wydawnictwo Uniwersytetu Humanistyczno-Przyrodniczego, s. 91–102.
- Schabowska Maria, 1967, *Rzeczowniki ilościowe w języku polskim*, „Prace Komisji Językoznawstwa” nr 14, Wrocław–Warszawa–Kraków.
- Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2020, *Definiowanie i profilowanie pojęć w (etno)lingwistyce*, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- Tyrpa Anna, 2022, *Chleb w świetle polskiej frazematyki gwarowej*, „Prace Filologiczne” LXVII, s. 435–450.

Źródła

- Adalberg Samuel, 1889–1894, *Księga przysłów, przypowieści i wyrażen przysłowiowych polskich*, Warszawa: Drukarnia Emila Skińskiego.
- Bartmiński Jerzy, Kielak Olga, Niebrzegowska-Bartmińska Stanisława, 2015, *Dlaczego wąż nie ma nóg? Zwierzęta w ludowych przekazach ustnych*, Lublin: Wydawnictwo UMCS, s. 332–333.
- Bartmiński Jerzy, Kusto Agata, 2011, *Pieśni i obrzędy doroczne. Advent* [w:] *Lubelskie. Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, cz. I: *Pieśni i obrzędy doroczne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Polihymnia, s. 91–103.
- Bartmiński Jerzy, Maksymiuk-Pacek Beata, Michalec Anna, 2011, *Pieśni weselne zamojskie* [w:] *Lubelskie. Polska pieśń i muzyka ludowa. Źródła i materiały*, cz. II: *Pieśni i obrzędy rodzinne*, red. Jerzy Bartmiński, Lublin: Polihymnia, s. 287–400.
- ILGKP: Kaś Józef, 2015–2019, *Ilustrowany leksykon gwary i kultury podhalańskiej*, t. I–XII, Nowy Sącz: Małopolskie Centrum Kultury SOKÓŁ w Nowym Sączu.
- Kolberg Oskar, 1873, *Dzieła wszystkie*, t. VII, Kraków: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Kolberg Oskar, 1875, *Dzieła wszystkie*, t. VIII, Kraków: Polskie Towarzystwo Ludoznawcze.
- Korab Brzozowski Franciszek, 1896, *Przysłowia polskie*, Kraków: Druk. A. Słomskiego.
- KorBa: Elektroniczny korpus tekstów polskich z XVII i XVIII w. on line: https://korba.edu.pl/query_corpus (dostęp 21.01.2024)
- KSGP: *Kartoteka słownika gwar polskich*, on line: <https://rcin.org.pl/dlibra/publication/37571/edition/20906/content> (dostęp 2–6.01.2024).
- ŁŚ: Przymuszała Lidia, Świata-Trybek Dorota, 2021, *Leksykon dziedzictwa kulinarnego Śląska*, Opole: Uniwersytet Opolski.
- NKP – Krzyżanowski Julian (kier.), 1969–1972, *Nowa księga przysłów i wyrażen przysłowiowych polskich*, t. I–III: W oparciu o dzieło Samuela Adalberga opracował Zespół Redakcyjny: Stanisław Świrko (oprac.), 1978, t. IV przy współudziale Dobrosławy Świerczyńskiej i Sabiny Świrko, Warszawa: Państwowy Instytut Wydawniczy.

- SGL: Halina Pelcowa, 2019, *Słownik gwar Lubelszczyzny*, t. VI, Lublin: Wydawnictwo UMCS.
- SGP: Karłowicz Jan, 1901, *Słownik gwar polskich*, t. 2. F–K, Kraków: Akademia Umiejętności.
- Sychta Bernard, 1967–1976, *Słownik gwar kaszubskich na tle kultury ludowej*, t. I–VII, Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk: Ossolineum.
- WSJP PAN: *Wielki słownik języka polskiego PAN*, red. Piotr Źmigrodzki (online: www.wsjp.pl/, dostęp: 20.01.2024).

Streszczenie: Artykuł jest poświęcony opisowi obrazu kukielki ‘rodzaju pieczywa’ w polskich gwarach i w kulturze ludowej na podstawie materiałów z *Kartoteki słownika gwar polskich* i wybranych słowników gwarowych. Autorka omawia warianty fonetyczno-morfologiczne słowa, wyrazy pochodne słowotwórczo, proponowane definicje kukielki, utrwalone związki frazeologiczne, frazemy i przysłowia z tym słowem. Ustala fasety, w których zawarte są składniki językowego obrazu kukielki, tworzące jej definicję kognitywną.

Słowa kluczowe: polska kultura ludowa; definicja kognitywna; frazeologia; przysłowie; słownictwo kulinarne